* * *

Марією назвали її, як хрестили. Була негарна дитина, що вічно чогось забагала, а коли не діставала, чого хотіла, заливалася сльозами.

Числила сім років, як опинилась одного разу в великім товаристві. Трапилось, що під час одної хвилини сиділа сама на якійсь шовковій канапі, любуючись в цвітах, втканих в дорогу матерію, котрою була оббита канапа. Сиділа і водила пальчиком за цвітами, що вплітались одні в других — і ніде не розлучались. Ні тут, ні тут, ні там... А там то лише одною ниточкою бігли дальше, а все-таки не розлучались! Це так чудно, чудно було!

Нараз підвела оченята. Перед нею спинилася якась молода пара. Блискуча, біла, прегарна, як в казках царівна,— здалося їй — і пан якийсь. Двоє великих голубих очей, рішучих, як доля, спинилося на її мізернім обгорілім личку. Хвилинку малу одну. Відтак відвернулися. "Чи пан відзял цось подобнего бжидкєго в своєм жицю?" [1] — спитала "царівна" і, сказавши це розніжненим, розбещеним голосом, опустила, мов в розпуці, голову на його грудь, мов для охорони перед якимсь страшним видом, що от-от вдереться в її душу і оскорбить навіки чорною плямою.

Він усміхнувся.

Дитина дивилася спокійними оченятами невинно в лице і нічого не відчувала. В її малесенькій груді не було зароду злоби — і слова не мали о що відбитися. Без зрозуміння пробриніли ті слова біля його вуха, але самі собою не пробриніли. В білу, не записану ще життям пам'ять зроду вже талановитої дитини врились вони і навіки остались в душі.

Кілька років пізніше віддала пам'ять ті слова і розтолкувала їх значення. І не раз, по раз ще толкувала вона значення тих слів...

Пізніше стали вони проводирем її думання, ходу, рухів і поведення. Виросли в якусь зимну, холодну потугу, що привласнила собі її вражливу вдачу,— відібрали певність в поведенню, довір'я до себе, замкнули уста, а чим пізніше і душу. Душу на тяжкі залізні двері, приправлені хіба на великі сильні робітницькі руки, що так і цілої сили потребували, щоби відсадити їх набік.

Чим більше уста мовчали, тим більше збиралося за залізними дверми. А коли вже доволі назбиралося, виплило золотим пасмом поезії з молодої груді...

* * *

— Карло тебе любить!

— Неправда.

— От я тобі кажу.

— Брехня.

— Бігме, Маріє, побожусь... він любить. Сам сказав мені. В городі. Переліз до нашого города і казав.

Очі 14-літньої Марії загоріли якимсь диким, болісним огнем перед лицем її старшої шкільної товаришки, уста скривилися фарисейським усміхом, і вона сказала:

— Щоби ти мені ніколи більше з такими річами не приходила! Раз назавше...

Потім обернулася і почала убиратись нервово і злісно. Саме в школі по науці шепнула її товаришка ті слова, слова, що як грім вдарили її

соромливу, замкнену залізними дверми придавлену душу. О, як її збунтувала!

Карло любить. Прекрасний, слушний хлопчина той, котрого бачила все під час релігії. (Катихет збирав хлопців і дівчат малого містечка спільно в хлоп'ячій школі).

Карло сидів завсіди по одній стороні, на краю лавки, а вона на другій. І вона не дивилась. Бог свідком, що вона не дивилася багато в його сторону. Але зате він дивився.

А красний був такий! Білявенький, чемно одітий і дуже тихий.

В него була божевільна мати. Це таке нещастя, понад яке нема на світі. Мати божевільна! Про це розказувала її старша шкільна товаришка, що мешкала близенько і все як про близьких сусідів знала. З її города мож було бачити ціле подвір'я Карла, і дім, і геть аж в сіни! Раз вона також була в тім городі: пішла ніби по "задачу". А потім підлізла, як злодій, під паркан і зазирала крізь шпари до Карла. Може, побачить там його або, що важніше, його божевільну матір! Дуже їй було жаль стареньку. Не могла сказати: "Божевільна мати! божевільна мати". А її мати була така добра, була здорова... і дбала так о ню! все було в неї добре вдома. І батько, і мати, і сестри... а він, Карло, був такий красний білявенький хлопчик... тихий такий... а в нього мати божевільна... Зараз би вона йому все дала, що мала! Все, все, що б лише хотів.

Коли звернулась до товаришки, її негарне личко було поважне і строге. Уста лежали замкнені, але за залізними дверми товклося серце. Мале дитиняче серце, що переповнювалось невимовним жалем і співчуттям для чужого горя.

* * *

І другі хлопці гляділи за нею. Бог зна чому. Вона на них не гляділа. Одежі в неї ніколи не було гарної, все від старшої сестри або яка там собі звичайна. В неї були родичі небагаті, родина велика, і не мож було достарчати багато гарного. А між тими другими хлопцями був один, котрого вона страшенно ненавиділа. Він був великий, і незграбний, і дуже поганий. Казали "ковалем" буде, бо не вчиться. Той також за нею глядів, але за те вона його ненавиділа. Страшенно.

Вона ходила до 4-го класу, коли Карла до вищої школи в місто вислали... За цілий час знайомства вона з ним ні словечка не говорила. Лиш що бачилися від лавки до лавки на релігії.

Одного разу — це було в школі дівочій і під час павзи — учителька Марії Міллер вийшла на часок до товаришки своєї до другого класу, а дівчата почали гнатися по класу. Марія з ними. Скакала, як дика коза, по лавках. Поганяла других книжками, зошитами, розкидала річами по цілій кімнаті, а нарешті казала себе ловити.

Її ловили. От-от вже спіймали. Крик і галас, сміх і гамір.

Коли нараз увійшла її старша товаришка з другої кімнати. Покликала Марію до себе, а учні погнались за іншою жертвою.

— Я тобі маю щось сказати,— промовила тайним шепотом товаришка, беручи Марію під руку і сідаючи в кутку лавки.

Марія відсувала обома руками волосся з розігрітих щок, хоча очі в неї ще сміялися.

— Карло писав мені лист...

Веселе, ще перед хвилею розсмішене дитинне лице Марії нараз споважніло. Вона випрямилася. Всі нерви напружились... Вона вмовкла.

Очі набрали якогось дивного відпорного, зневажливого виразу, спідня губа висунулась.

— Овва...— промовила неясно.

— Та й казав тебе поздоровити.

Павза.

Молоденька грудь піднялась сильним віддихом, а уста не відмикались.

— От маєш його лист! — Товаришка витягнула з кишені лист і розложила його широко на колінах. Руки Марії не ворушились. Вона лиш глянула на письмо. Малий листець, записаний лілієвим чорнилом, письмом розтяглим, аж лягаючим по лініях.

— Бачиш?.. Це вже третій лист. Пише, що я одинока його товаришка на світі; що я одна знаю про його тайну, а тебе каже поздоровити. От бачиш тут. Сама прочитай.

Обернула лист і, підносячи його Марії аж під сам ніс, показала пальцем на одне місце.

Розгорілий погляд молоденької Марії спинився на указанім місці. Мусила прочитати. Похапцем і знов як злодій, неначеб крала щось, що не їй належить: "Поздоров дорогу Марію. Тисячу раз. Вона моє щастя". Прочитала і застигла.

— Бачиш?...— сміялася товаришка.— А ти не вірила!

Марія окинула її поглядом — переполоханим, засоромленим і зворушеним до глибини.

— Не приходь ніколи з такими річами, казала я тобі вже раз,— вибухнула зміненим голосом.

Тон був строгий, мов у старої дами, що, як спасенія, держиться етикетальних форм. Але очі говорили цілком противне. Наколи б немного старша товаришка Марії була ліпшим психологом, була б відкрила, що ця новина збунтувала щастям цілу душу чудної, недовірчивої дівчини. Але подруга здвигнула байдужно плечима і, сховавши лист до кишені, звернулась до інших дівчат.

Марія не пішла бігати, сіла до лавки на своє місце, вийняла якусь ручну роботу і почала щось в ній числити. Але це лиш на око. В дійсності старалася запанувати над тим, що товклось в її душі. Не розуміла добре, що це було. Пригадувало дику радість... або ще щось більшого. Далеко ще щось більшого. Та до тої радості прилучилося якесь чуття. Чорне, зимне. Воно так часто навідувалось в її груди... Само з себе появлялося. Не знала, як і чому. Чорне чуття все говорило: "Неправда. Ти погана... ти погана..." Образ білявенького Карла сплив перед її душею. Такий красний був і такий тихий! Гречний!.. Тисячу раз казав її поздоровити. Тисячу раз! Це щось значило.

Нараз кинулася на лавку і почала плакати. Неправда! Вона була погана. Це вона знала вже здавна. І не раз навіть котра-небудь з товаришок — як посваряться — скаже: "Ти чорна, як циганка і як єгипка! Встидайся..."

Їй було гірко.

* * *

Кілька місяців пізніше настали великодні ферії. Хлопці деяких родин, що були вже в гімназіях в головнім містечку, повертали додому. Між іншими і біленький Карло. Погода була прекрасна. Сонечко пригрівало, сіяло золотом. Перед хатами в зільниках малого гірського містечка

пишались несмілими горсточками весняні цвіти: братки, білі нарцизи, тульпани. Дерева попукали, трава зазеленілася, а штука пишно розцвілася.

В малій дівочій школі малого містечка був рух. Це дівчатка вибігали з класу — остання година. По ній простягалися 14 цілих днів ферії. Розкіш. Не треба було з книжками возитися із день в день, з рання до полудня, а відтак і по обіді пересиджувати в школі. Таблиці і лавки не будуть і в сон мішатися. Тепер ферії, хороша погода, тут і там нова сукня, капелюх... хто б міг окреслити всю ту барвну радість і розібрати фантазію, з якою витали тих свобідних, золотих чотирнадцять днів!

З Марією не могли собі нині товаришки раду дати. Як поважна, то поважна, а коли розсваволиться,— не можна угамувати. І ніяк не мож було її нині угамувати. Вона ждала двох старших братів, що мали прибути вечором з шкіл також на ферії додому, і як по голові хотіла сьогодні всім скакати. Не могла вже вечора дождатися. А мусіла — тепер ще передполудне було! Марія незвичайно любила братів і сестер своїх і тому вповні "дуріла".

В них було гарне помешкання, великий город; родичі — хоч небагаті — все, що могли, робили в добро дітей своїх. Мати,— незвичайно розумна і добра жінка,— жила лиш для дітей,— чому не радуватися їм життям?..

Марія виходила з класу між двома товаришками. Одною поважною єврейкою, котра обожнювала її, і товаришкою Карла. Тій послідній щойно перед хвилею відчепила від рубця сукні довгий паперовий ланцюжок, що тайком причепила і з того відтак до сліз, до розпуку сміялася! Тепер Марія закинула обі руки за тих вірних товаришок і, спираючись на їх таким чином, від часу до часу високо між ними підскакувала.

Перейшовши так між ними ціле подвір'я, перед фірткою спинилася. Треба капелюх на голові поправити. Потім, утомлена скоками, відібрала від товаришки-єврейки книжки, вигладила руками фартушок і отворила фіртку.

В неї мов громом вдарило.

На дорозі близенько фіртки стояв білявенький Карло. Від ніг до голови прибраний в нову одіж, дивився він з-під білого капелюшка просто на неї. Прекрасними, незвичайно лагідними, несміливими очима дивився, ждав тут на неї, щоб побачитися.

Фіртка за нею затрясла в замок.

Марію обняло морозячою штивністю, в грудях забилося серце, і дикий переляк і сором обняли її. Але не лиш те,— а й радість. Та сама шалена радість, що тоді при читанні його малого, фіолетовим атраментом писаного письма.

Ледве що спинився її невинною пустотою оживлений погляд блискучим огнем на нім, як вже не стало її на місці. Утікла. Погнала, мов сполохана сарна, диким бігом улицею додому, і доти бігом летіла, доки вдома не опинилася. Вдома сховалась в однім місці города, що було її святинею, між густим листям дикого винограду заросло її, ніким не відвідуваної альтани.

Дихала повними грудьми, дрижачими ніздрями. майже вголос...

Він там стояв. Прекрасний такий... Карло... білявенький Карло... він там ждав на неї... Умисне ждав. А вона утікла. Ой боже.

Не знала, чому утікла. Хоч хто б на місці її убив не знала чому. Щось вхопило було її, мов залізними руками, з місця і понесло диким вихром з собою — і аж тут, в цей тихий, ніким не виданий кут, шпурнуло.

Вона підняла голову і оглянулась сполоханими очима. Понад нею — листя. Коло неї з одної, і другої, і третьої сторони — листя. Воно бліде і буйне. Потім, нетямлячись, почала перебирати його пальцями і дивилася вперед себе.

Був. Красний... красний... і дивився на неї. В нього були великі, як небо голубі очі... лагідні, як у дитини. Не могла відірватися від того виду.

О тій самій порі, лише пізніше трохи, лежав білявенький Карло в саду в траві і гірко плакав. Так довго ждав того дня, щоб її побачити, так довго!.. Так пильно вчився, щоб приїхати додому і побачити її. Так довго просив батька про нову одіж, а наколи всього діждався, наколи настала хвилина, в котрій міг її побачити,— вона втікла.

Був цілком зломаний.

І зачула доля гіркий плач молоденького хлопця. Зачула і затямила собі.

І її затямила собі. Її, що сиділа в тій самій хвилі між килимом зеленого листя і, мов мала гадючка з невидимою коруною на малій чорній головці, застановлялася над ним і своїм учинком. Любила його мала фарисейка. В глибині дикої, недовірчивої душі блистіла її молодесенька любов. І далеко глибша, як його любов. Бо коли він по повороті до великого міста забув її хутше, чим сам думав,— в її душі остався образ білявенького хлопчини назавше. Та чому утікла? Чому?

* * *

Потім покинула Марія школу. Не було де дальше вчитися. Містечко не подавало іншої нагоди набути ширшої освіти, а через те, що в Марії були брати, і, як звичай життя наказував, потребували фахової освіти,

щоби станути гідно до боротьби з життям, усунулась вона з сестрою і потонула з всіми прикметами душі своєї в дрібний домашній світ.

Чи добре її з тим було?

Не знати.

З часом появилася в її щоденнику слідуюча поезія:

Місячна, зоряна ніч

Серце стискає і думи...

Молода Марія розвивалася незвичайно рано. Коли числила 16 років, була така поважна, що деякі поважні матрони давали їй "під опіку" своїх доньок — її ровесниць — на домашні забави, прогулянки і т. п.

— З ким була ваша донька? — питали часом одна другу.

— З Марією К.

Отже, немов якась печать поваги і честі дісталась тій "доньці", що була з Марією.

Марія, як жадна до духовного корму, кинулась на книжки. Читала. Читала вдень, ночами читала. Молоді очі пожирали все, що було друком, і забирали в жадібну душу свою. Мало-помалу, а потім чимраз частіш ночами появлялися в її щоденнику вірші. Її мати — незвичайно розумна і добра жінка — не спиняла її ніколи в читанню. Чомусь інстинктом своїм материнським віщим відгадувала, що книжки мають стати її дитині одиноким прибіжищем на світі... Часом спинялися її лагідні задумливі очі на лиці дитини.— Що, властиво, буде з тієї Марії? І така, як другі дівчата, а проте яка ж інша! Могла сміятися до розпуки з дитинства, з дрібниці,

де другий не добачував гумористики, а потім ставала тиха і поважна. Коли ходила на проходи в ліс і гори, вертала зворушена, з оживленими очима і незвичайно щаслива. Співала потім з братами до пізньої ночі, говорила, сміялася, а в кінці замикалася в своїй малій кімнатці і щось допізна писала. Одного разу — це було зимою — зачинилась в своїм покої щільно і вписала в щоденник цей вірш:

Ніч полишає свій темний покров,

Ранок надходить, і все оживає...

Це було неначе інтродукцією до того, що мало в її вражливій душі скоїтися. Залюбилася. Любов та довершила розцвіт душі і надала їй рішучий напрям на будучність.

І не говорила з ним, і не був він ні віком парою їй, ані не занимався нею, а проте... як страшно заворушилася та молода душа.

Зимою бувало в домі родичів Марії тихо. Сини пороз'їжджалися по школах, батько пересиджував в уряді, а мати — мов добрий дух той — вешталась... Ні, не вешталась — до неї не підходило поняття рухливості, галасливості. Вона появлялась нечутно тут і там і всюди щось робила: поповняла щось і доводила до кінця і досконалості. Де появлялася вона — прокидалася гармонія і мир.

Одного разу стояла Марія при вікні і гляділа на дорогу. Він мав переходити. Він мешкав близько них, і та хвиля, в котрій переходив, була торжеством цілого дня. Тоді, неначеб море, знималась її душа, росла вгору, потім, побувши в найсильнішім напруженні, замикалась в себе. Коли вже був перейшов, зібралась хутко і вийшла на прохід.

Зима була погожа, і ніжні пласточки снігу снувалися лагідно в повітрі. Вона ішла самітно дорогою за місто і немов чужими очима

гляділа вперед себе на гори. А вони стояли прибрані в смереки, на які мирно і надовго сідали сніжини і понависали сріблястим пухом.

Вона думала:

"Там стоїть тепер між ними замок. Він визирає майже цілий з-поміж засніжених смерек. Тепер вже смеркається. Там, в замку, запалено світло, і світло б'є з вікон і уділюється тут і там смерекам. А в замку я, а там десь далі він. І нічого більше. Дивляться на себе. Вона ще не знає напевно, які в нього очі і який погляд. Мати казала, що підуть на вечерок з танцями. Вона страшенно любить гуляти" [2]

Коли вернула додому, другого дня ранесенько встала. Ходила нечутно покоями, де ще — тут і там — дехто спав. Не знала, чого ходила, а супокійно сидіти не могла. Була задумана... соромилася чогось... була вдоволена, але усміх біля її уст був смутний. Раз глянула в зеркало. Вона не любила в зеркало глядіти, бо не любила себе. Неначе жаль до свого обличчя мала ще здавна, здавна. Аж тепер глянула. Очі в неї були втомлені, але нові, відроджені. Отже, так вона виглядала. Він її бачив такою. Між ними була розмова очима. Він заєдно говорив до неї: "Слухай, я тут",— а вона відповідала послушно: "І я тут".

Почуття покори обгорнуло її. Покори і податливості — неначе це було її вродженим обов'язком — піддаватися. Вона почула себе чимось важним. Тепер вона нараз чимось була... І ніхто о тім не знав. Але вона знала, і він знав. Потім спинився її погляд на великих золотих кульчиках, що перстенями звисали з вух. Чого вона це носила?.. Їй стало того соромно, і вона вийняла їх з вух.

Того самого дня сказала їй одна її товаришка, що незвичайно була прив'язана до неї:

— Маріє!.. Ти вчора була така гарна, як упавший ангел. Так, мабуть, упавші ангели виглядають.

Вона мала якусь блідо-рожевеньку сукню з темно-понсовим оксамитом. І волосячко таке гарне і довге, як шовк...

Марія нічого не сказала. Хто б не сказав їй щось подібне — вона в те не вірила. Порожньо було на тім місці в її серцю, де б мала та віра знаходитися і відзиватися почуттям вдоволення на подібні відзиви.

— Та що там,— відповіла байдужно,— я ані гарна, ані упавший ангел.

Потім крадькома, загородцями, незвичайно осторожно звела ця подруга мову на нього. Якоб звали його. Товаришка оповідала, що він незвичайно здібний має бути чоловік, але дуже гроші любить. Що слабовитий... і що любив раз в своїм життю дуже гарну, замужню жінку. Тепер він тут. За кару. Але він сміється з тих, що укарали його. Тут йому дуже подобається. Не могли краще укарати його, як тим, що дали цей малесенький рай в горах. Він хоровитий. Тут собі коні буде тримати, котрі страшенно любить.

— Але який препоганий! — додала нараз з афектованою відразою.— Як дідько. Я би ніколи не залюбилася в нім. Як іде — то суне,— а лице в нього остре, дуже вже погане...

Марія дивилася на неї уважно, а потім нараз піднялася з свого місця.

— Ні, не так,— сказала. Він не такий...

Сказавши це, встала і, прибравши незвичайно поважну, остру міну з притисненими устами, перейшлася поважно і штивно покоєм.

Товаришка сплеснула руками:

— Слухай... Їй-богу, цілком такий. Ти знаєш, що ти до нього подібна?

Марія перестала усміхатися. Напружилася нараз. В ній прокинулося щось строге, невмолиме і задрижало болісно. Не вірила...

* * *

Страшно як любила його.

Не було ночі, де не снився їй, а не було хвилини в дні, де б не думала про нього. І ніколи з ним не говорила. Лиш бачила його, як переходив біля їх хати, а часом стрічала в товаристві. Він ніколи до неї не зближався — і це їй не боліло. Багаті натури ніколи для себе нічого не жадають. Вони б лиш давали, давали й давали,— на те вони і багаті.

Коли бачила його вже здалека, мінилася, поважніла, лід обгортав її душу, і блідла, як полотно... Не тямилася, як минав біля неї і здоровив. А потім, коли минув вже, стогнала з болю.

Одного разу відвідала одна знайома сестру Марії. Говорилося про різне. Нараз, коли та знайома осталася з Марією сама, спитала:

— Слухай, Маріє, що з тобою і Якобом?

Вона закам'яніла.

— А що би? — каже.

— Та нічого. Але я раз була у пані Н., там було значне товариство. І він був. Нараз він присів до мене — представ собі тоту честь! — він, що з дівчатами лиш так рідко балакає,— і питається: "Скажіть мені, пані, що це за дівчина — Марія?" А я почала тебе хвалити — Марієчко — бо хто б тебе не хвалив? А він каже далі: "Бо це мусить бути незвичайна дівчина. Я її цілком не знаю. Але в неї такі дивні очі... Боже мій... такі чудні... Знаєте, пані, такі, що бачуть геть, геть більше від звичайних людських. Вона мусить бути незвичайно інтелігентна". А коли я затягнула дальше

розмову про тебе, сказав мені, що не може женитися, бо в нього мати єврейка і ніколи не згодилася б на це. А він, навпаки, з єврейкою ніколи не женився б.

Марія нічого не відповіла. Ув’яла. Потім цілу ніч плакала. Вдень — тонула в книжках або рисувала. І все його обличчя рисувала. І який би і не вийшов рисунок,— його обличчя. Вона все подібність між ним находила. Між ним і собою...

Але хутко рисування покинула. Воно стало їй нараз таким слабим і блідим проти того, що носила в душі своїй, що треба було мати щось сильнішого, щоб її вдоволило. Тоді вона взялася за перо — і ніколи вже більше не покидала його. Списувала стоси паперу. Не думала над тим, щоб стати якоюсь письменницею. Не розуміла того. В неї не було систематичної освіти, про літературу не мала ясного поняття. Знала лиш одно: їй хотілося писати — і писала. Описувала його і вигадувала преріжні події і акції. Про видання того всього не думала. Не знала, чому би мала те видавати.

Впрочім, їй було того всього встидно, і вона крила і ховалася з тим, як зі злочином. Не могла собі з тим ради дати, що було в ній,— і писала. Незамітно оставалась чимраз більше і більше від товаришок і ровесниць своїх на боці, а потім стала нараз вище від них. Замкнулася від них. Найрадше приятелювала з своєю учителькою — дамою незвичайної освіти і інтелігентною. З нею ходила до пізньої ночі на проходи. Раз хотіла їй висповідатися в своїм "злочині", але потім... замкнулася наново.

Боялася дотику чужої руки на ті місця і боялася тайного глуму. А коли бувала в товаристві, мала це все на думці, і воно паралізувало рухливість її душі, її дотепи і ясність. Ставала похмурою і неприязною, переставала усміхатись і тратила певність у собі.

Лиш хто її дуже добре знав і до кого мала вона велике довір'я,— той зазнав її велику ніжність і багатство почування...

Але не було багато в неї таких, що мала до них довір'я. Все боялася такої хвилі, що, мов невидимий набій, обрушиться в її душу і завдасть гіркого болю, і все зоружувалася проти тієї хвилі і замикалася...

Одного разу спинився повіз Якоба коло дому родичів Марії. Вона це забачила. Була полуднева пора в маю. Він візити складав і приїхав сюди. В першій хвилі пройняла її думка — утечу з хати. По всіх дверях розбіглись її заполохані очі. Куди? сюди? чи туди?.. Чи на там-той бік?.. Але мати, що не могла в першій хвилі вийти проти гостя, що мав от-от спинитись, наказала просити його в гостиний покій. Не було виходу, і Марія мусила запросити.

Він спинився в хаті, а вона стояла проти нього бліда як смерть. Потім попросила дальше. Він ішов мовчки за нею і щось говорив. Тихим, лагідним, спокійним голосом, аж доки мати не з'явилася. Як мати з'явилася, вона сиділа мовчки і гляділа на нього. Щось було в його обличчі, що пригадувало її себе. Щось в нім бракувало. Може, м'ягкості, може, що інше...

Потім пішов.

Ходила цілу днину як не своя і думала про нього. Хутко по тім снилось їй, що була в якімсь великім зеленім саду. Думала, як звичайно проходжуючись, про нього. Нараз вийшов він з якоїсь маленької, низької хати. В нього очі палали гнівом, прискали іскрами.

— Чого хочеш від мене? — спитав нетерпеливо.— Чого? Властиво чого?..

Вона не могла з наглого переляку відповісти... Дивилася на нього, хотіла щось відповісти, та він зник.

Незадовго по тім була на якімсь вечерку. Це було літом. В залі вікна широко поотворені, і можна було бачити, як гори знімались залісненими

велетами до ясного неба, а зорі дрібніли, тремтячи на небесах. "Він гнівається на тебе,— сказала до себе.— Гнівається". Це говорила її розтривожена душа. Була при його присутності мов та павутинка, така ніжна і вразлива. А він був тут. Гуляв з якоюсь замужньою дамою кадриль. По кадрилі нараз вона випрямилася.

Що обходив її цілий світ? Що був для неї цілий світ, коли вона його любила? А вона його страшно любила. Колись тут умліла з психічної утоми, сидячи вечером на ганку. Вечер був такий прекрасний, щось було незвичайного в тім вечорі. Її мов щось розносило душу — і вона нараз умліла. Бідна мати перелякалась, а Марія зціпила зуби, як залізо.

І тепер вона мала би собі щось з світа робити — коли він на неї гнівається? Вона знала напевно, що він на неї гнівається...

І не спам'яталася, як опинилася посеред залі сама-одна при нім. Молода, в ясній якійсь суконці, як метелик, що звідкись взявсь тут, блідонький з внутрішнього болю, зворушення і відваги, з розпаленими очима.

— Пане Якоб!..

Він обернувся.

— Гнівaєтеся на мене?..

Він отворив зчудовано очі:

— На вас? Нє. Чому ж би?.. нє... ніколи в світі! За що ж би я мав на вас гніватися?..

Він говорив так щиро і лагідно, так впевняючи, що вона успокоїлась. Не сказавши ні слова... усміх якийсь поблукав хвилинкою по її молодих непорочних устах... відвернулася від нього і відійшла. Потім попросила

брата відвезти її додому. Марію окружили питаннями — чому хотіла додому? Але вона не відповідала. Тільки й бесіди було з ним. Раз на все життя...

Що годувало любов її до нього?.. Звідки бралася вона? Звідки припливала?..

Наколи б був він зажадав її від її батька за жінку — було б то щастя, — і воно, здається, убило б Марію. А може, було б виробилася з неї така жінка, що мужу своєму утирає ноги волоссям своїм. Не з покори, а з любові. Велика любов не знає жодного упокорення. А справжня любов поважна, як смерть; любов сама себе годує і других і стає з самою смертю до бою.

Він майже не знав її. Не заходив в ті круги, де вона перебувала, і їх дороги бігли обік себе, ніколи на жоднім місці не злучалися.

Замкнулася в себе, збайдужніла проти товариства, себе зненавиділа. Вона сама була винна, що він її не любив і не звертав на неї уваги. Вона була якась така... Другі дівчата були інші. Все з другими мав він щось до балакання, бодай по кілька слів. А з нею...

* * *

По довгих трьох роках німого невидимого бою утихомирилася врешті. Він ніколи б не оженився. Покинув суд, де з нечуваною амбіцією боронив закиди, зроблені йому за якийсь учинок начальником, і жив з приватного маєтку. В нього був маєток. З нього була ясна, промислова, тверeза голова, і він здобув собі маєток. Сміявся з усіх урядників тих, що кланялись йому покірно.

Вона назавше з книжками подружилася. Вже писала без упину. Тайком і прилюдно. Фантазія і чуття не давали їй супокою. При тім поглитала масу книжок. Учила з братами те, що вони учили, а не було їх

при ній — сама училася. Все дальше й вище гнало її — все дальше... А жила в вузенькім світі. Округ неї окруження монотонне, дрібне. Товариство консервативне, маломіське.

Вона його перегнала, і коли почула себе самостійною — не могла більше в круг їх ідей вернути.

Одного разу їй аж тісно стало. "Проч звідси, проч". Не було вже більше з чого поживи черпати, а неспокійний дух гнав дальше. Хотіла більше знати, хотіла — це сформувалося вже ясно в її душі — письменницею стати. Властиво, чудно уявляла вона собі те. Ніколи не сходилася з літераторами і не знала ясно, що це таке, література, і як братися за початок? Що написала — того, мабуть, не було ще досить. Але все ж мрії свої не виявляла голосно. Її бачили часто в мізерній кімнатці при столі і книжках, але що писала — не знав ніхто.

Одного разу зачула Марія від брата, що там в головнім місті, де він віддавався своїм студіям, жив старий професор університету. Він був і професором брата. І був він вельми учений чоловік, що мав велику бібліотеку в себе. І прийшла Марії шалена думка до голови: вийти за нього заміж. Що ж! — він був учений, чесний чоловік, був, певно, добрий і, як казав брат, шляхетний,— чому не вийти їй за нього?.. При нім вона могла дальше освіту здобувати, так, так, при нім вона могла дальше вчитися. Вона мала піднятись до високого, поважного... могла писати, писати, писати. Він би був її проводирем.

І змалювала собі вмить фантазією своєю життя при нім. Учений, високо поважаний старець, а вона його жінка. О, вона би його дуже шанувала. Вона би йому мала дуже много завдячувати. При нім, з його поміччю осягнула би вона якісь прегарні цілі... А тут?.. Що їй з такого життя, як тут?.. Тут її нічого не взносило духом... тут тісно, мізерно — а її гнало вище, вище...

І написала Марія лист до незнакомого старця-ученого, описала йому життя своє і просила прийняти її за жінку. О, він би був з неї вдоволений, вона би йому свого слова не зламала і дбала би про нього, якби присягала. Вона лише науки бажала. Святої науки, щоб дальше йти.

Та її стримали від відіслання листа. Одне що тривога, бо щось могло б її брату пошкодити, могло б стягнути гнів цілої родини, а вона всякого гніву і голосних сцен так страшно боялася; а по-друге, її сестра старша, котрій звірилася з своїм поважним планом, лист заховала. Він остався в неї по нинішній день.

Це одне стримало її, бо що інше не стояло їй в дорозі. Нікого не любила, ніхто її не обходив з молодих людей, а коли вже прив’язалася раз до тієї думки — стати жінкою ученого старця,— почала оглядати і студіювати старі лиця. І вони видалися гарними. Щось вона в них находила потрібне відчуттям своїм. Сліди якоїсь краси, якоїсь минувшості.

Так переходив час, плив, минав, і вона все одним займалася: книжками і писанням.

З часом переселилась Марія з родичами в головне місто. Тут працювала вже поважно над мрією стати письменницею. І це вже не була більше мрія. Це була вже поважно вироблена думка, котрою вона була до глибини душі своєї перейнята і котру ні за що в світі не замінила.

Але як хто думав, що вона сама в глибині серця свого вірила в свій талант, той гірко помилився б. Не вірила. Та й відки би вона до того приходила? Наколи пізналася з одним молодим чоловіком, що був компетентний оцінити її праці і оцінив незвичайно прихильно і який мало не приказав їй писати, сказавши, що в неї значний літературний талант,— відказала Марія йому злобно, що він це з милосердя говорить їй. Кілька разів повертали її твори з заграничних часописів, куди

посилала їх до друку,— тоді хотіла собі життя відібрати. Пощо їй жити? Пощо? Що мала ще в житті знайти. Вона не хтіла нічим більше в житті бути. Одне, що підтримувало її енергію і любов до життя,— це була література. Заходила до брата — військового — і перешукувала очима за місцем, де б був револьвер. Знала докладно, де це зробить.

Потім ще раз, ще однісінький раз вислала дрібні свої рукописи до одного заграничного часопису — з просьбою написати їй щиру правду, чи працювати їй дальше, чи покинути перо і не збільшати число тих трутнів, що так вже намножились і насілися на літературу.

І дістала відповідь.

Ніколи такої не сподівалася.

Нехай пише — сказано їй. Нехай пише — завсіди і під всякими услів'ями, бо в неї є талант, і ніколи нехай не журиться, як дехто відішле рукопис назад. Це так мусить іноді бути; але воно не має нічого до таланту. Лист був підписаний знаним літератором.

Тоді успокоїлася. І відтоді вже спокійно і з довір'ям писала.

[1] — "Чи ви, пане, бачили щось таке бридке у своїм житті?" (Пол.)

[2] — Танцювати.